

Zasadniczym celem prowadzenia badań jest ocena funkcjonowania anachronicznych w XX-wiecznej rzeczywistości kulturowej, społecznej i gospodarczej fideikomisów rodzinnych. Była to specyficzna dla realiów Europy w wiekach XVI-XIX instytucja prawna, mająca zabezpieczać interesy i pozycję rodu (*splendor familiae*). Jej podstawowe założenie stanowiło wyodrębnienie pewnych składników majątkowych (najczęściej majątków ziemskich) i zagwarantowanie przekazywania ich w stanie nienaruszonym zawsze jednemu członkowi rodu („powiernikowi fideikomisu”), wbrew ogólnym regułom dziedziczenia na gruncie prawa spadkowego. Majątek ten musiał być co do zasady niepodzielny i niezbywalny, co miało zapobiec jego rozdrobnieniu i zmarnotrawieniu osłabiającemu pozycję rodziny. W konsekwencji „powiernik”, choć otrzymywał cały majątek nie był uważany za właściciela dóbr, a jego prawa były silnie ograniczone względem rodziny.

Instytucja fideikomisu budziła wątpliwości już w okresie przednowoczesnym. W XVII wieku, wychowani na recypowanym prawie rzymskim prawnicy niemieccy, nie mogli wpasować tej instytucji w ramy klasycznego prawa cywilnego. Wątpliwości te dotyczyły dookreślenia podmiotu, będącego w sensie prawnym właścicielem majątku (nie mogła to być rodzina, nie będąca przecież formalnie osobą prawną). Kłopoty sprawiała klasyfikacja obejmowania majątku przez „powiernika” fideikomisu jako sukcesji generalnej lub singularnej.

W konsekwencji system prawny II Rzeczypospolitej – państwa o postfeudalnej strukturze społecznej i gospodarczej, musiał się zmagać z ogromnymi problemami związanymi z tą instytucją, całkowicie niepasującą do panujących realiów. Chaos pogłębiało pozaborcze rozdrobnienie prawne, fideikomisy działały przecież na podstawie 4 porządków prawa cywilnego: niemieckiego, austriackiego, francuskiego i rosyjskiego. Dodatkowo przetrwały również fideikomisy polskie z okresu przedrozbiorowego – tj. ordynacje, np. Zamojska.

Założeniem projektu jest zbadanie sporów prawnych powstałych na gruncie konkretnych spraw sądowych dotyczących fideikomisów w Polsce międzywojennej. Założenia badawcze obejmą zatem ustalenie listy fideikomisów istniejących w każdej dzielnicy pozaborczej w latach 1918-1939, a zwłaszcza zebranie pełnego materiału orzeczniczego, ukazującego komplet problemów prawnych, narosłych wokół fideikomisów w praktyce obrotu prawnego odrodzonego po I wojnie światowej państwa. Pozwoli to na rekonstrukcję kompletnej mozaiki interpretacji tej anachronicznej instytucji prawnej, dokonywanej przez sądy wysokorozwiniętej kultury prawna cywilnego XX-tego wieku. Istotne znaczenie będzie miała część komparatystyczna projektu, wskazująca podobieństwa i różnice między formami fideikomisów w porządkach prawnych i praktyce orzeczniczej dawnych dzielnic pozaborczych, zwłaszcza w perspektywie trwałych, zakończonych sukcesem w 1939 r., prac nad całkowitym zniesieniem fideikomisów w II RP na drodze ustawy sejmowej.

Badania archiwalne projektu obejmą ponad 30 archiwów na terenie dzisiejszej Polski, które posiadają w zasobach akta sądów okręgowych (w tym wydziałów hipotecznych) i apelacyjnych z terenów II RP. Dodatkowo analizie poddany zostanie materiał sądów z dawnego wileńskiego okręgu apelacyjnego, zgromadzony w archiwum w Wilnie. Razem daje to ponad 200 dni planowanych badań archiwalnych. Ambicją projektu jest zebranie i wykorzystanie wszystkich istniejących orzeczeń w omawianym zakresie.

Podjęcie projektu jest bardzo ważnym i interesującym zadaniem z kilku przyczyn. Fideikomisy rodzinne to instytucja w europejskiej kulturze prawnej zupełnie unikatowa. W tym kontekście, badania dotyczące jej funkcjonowania w II RP dają ogromne możliwości uwzględnienia w ramach analizy szerokiej perspektywy kilku europejskich porządków prawnych. Z całą pewnością anachronizm i nieprzystawalność instytucji fideikomisu do nowoczesnych warunków obrotu, przy silnych konfliktach społecznych i politycznych musiała sprawiać ogromne problemy sędziom orzekającym w sądach cywilnych. Projekt może zatem dać ciekawe spojrzenie na warsztat prawniczy i sposób podejścia do zawodu elit sędziowskich okresu międzywojennego. Instytucja fideikomisu, choć względnie jednolita, była jednak zróżnicowana w kwestiach szczegółowych na gruncie porządków prawnych poszczególnych dzielnic pozaborczych. Refleksja komparatystyczna nad nimi może dać znakomitą perspektywę do rozważań nad tendencjami unifikacyjnymi i ich słabością w II RP. Ocena 20-letniej praktyki orzeczniczej, zakończonej ostateczną likwidacją instytucji, z pewnością przyniesie bardzo ciekawe wnioski na temat znaczenia orzecznictwa sądowego dla procesu legislacyjnego w II RP.

Projekt jest fascynujący także z perspektywy jego potencjalnego znaczenia dla nierozstrzygniętych do dziś problemów reprzywatyzacyjnych, które niekiedy dotyczą dawnych majątków fideikomisowych. Nad wyraz skomplikowany i nietypowy z perspektywy obowiązującego dziś prawa cywilnego kształt tej instytucji rodzi bowiem wielorakie problemy interpretacyjne.